

UDK: 159.922

Eldorbek ISCHANOV,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail:eldorbek92@gamil.com

Urganch davlat universiteti dotsenti X.Bekchanov taqrizi asosida

O‘SMIR SHAXSINING RIVOJLANISHIDA IJTIMOY MUHITNING ROLI

Annotsiya

Ushbu maqola o‘smirlik davrida shaxs rivojlanishiga ijtimoiy muhitning ko‘p qirrali ta’ sirini nazariy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning maqsadi – oila, tengdoshlar guruhi, maktab, keng jamiyat va raqamli muhitning o‘smir shaxsini shakllantirishi mexanizmlarini aniqlash va ularni integratsion tizim sifatida ko‘rib chiqishdir. O‘zbekiston sharoitida mahalla instituti va milliy qadriyatlar o‘smirlar sotsializatsiyasida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Maqola psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy muhit, o‘smir shaxsi, sotsializatsiya, oila, tengdoshlar, maktab, ijtimoiy moslashuv

THE ROLE OF SOCIAL ENVIRONMENT IN ADOLESCENT PERSONALITY DEVELOPMENT

Annotation

This article presents a theoretical analysis of the multifaceted influence of the social environment on adolescent personality development. The study aims to identify the mechanisms through which family, peer groups, school, broader society, and digital environments shape the adolescent personality, and to examine them as an integrated system. In the Uzbek context, the mahalla institution and national values emerge as significant factors in adolescent socialization. The article is of practical relevance to psychologists, educators, and parents.

Keywords: social environment, adolescent personality, socialization, family, peers, school, social adaptation

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА

Аннотация

Данная статья посвящена теоретическому анализу многогранного влияния социальной среды на развитие личности подростка. Цель исследования — выявить механизмы формирования личности подростка под воздействием семьи, группы сверстников, школы, широкого социума и цифровой среды, а также рассмотреть их как интегрированную систему. В условиях Узбекистана институт махалли и национальные ценности выступают важными факторами социализации подростков. Статья имеет практическую значимость для психологов, педагогов и родителей.

Ключевые слова: социальная среда, личность подростка, социализация, семья, сверстники, школа, социальная адаптация.

Kirish. Zamonaviy jamiyat sharoitida o‘smirlik davri insonning eng muhim va murakkab hayotiy bosqichlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. UNICEF ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo miqyosida 10-19 yoshli o‘smirlar soni 1,2 milliarddan oshib ketgan bo‘lib, bu jahon aholisining 16 foizini tashkil etadi. O‘zbekistonda esa 10-19 yoshlilar soni 5 milliondan ortiq bo‘lib, ular umumiy aholining taxminan 15 foizini ifodalaydi. Ushbu demografik vaziyat o‘smirlar psixologiyasini chuqur o‘rganishni dolzarb ilmiy muammoga aylantiradi.

O‘smirlik davri (11-18 yosh) inson hayotida fiziologik, kognitiv va shaxsiy jihatdan tez o‘zgarishlar sodir bo‘ladigan sezitiv davr hisoblanadi. Aynan shu davrda shaxsning identikligi shakllanadi, qadriyatlar tizimi vujudga keladi va ijtimoiy munosabatlar kengayadi.

Ijtimoiy muhit o‘smirning shaxsiy rivojlanishiga qanday ta’ sir ko‘rsatishi masalasi ilmiy psixologiyada uzoq tarixga ega. O‘zbekiston kontekstida esa milliy qadriyatlar, mahalla instituti va an’anaviy oilaviy munosabatlar o‘smirlar sotsializatsiyasida muhim rol o‘ynamoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘smirlik davri psixologiyasi va ijtimoiy muhitning shaxsga ta’ siri bo‘yicha fundamental tadqiqotlar XX asrning boshlaridan boshlab olib borilmoqda. Ushbu sohada bir qancha muhim nazariy yo‘nalishlar shakllangan bo‘lib, ular zamonaviy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

L.S. Vigotskiy (1896-1934) o‘smirlik psixologiyasini tushinishda tub burilish yasadi. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” (YRZ) kontseptsiyasi shuni ko‘rsatadiki, o‘smir mustaqil erisha olmaydigan yutuqlarga kattalar yoki tengdoshlari yordamida erishishi mumkin [1]. Vigotskiyning fikricha, o‘smirlik davrida ijtimoiy munosabatlar sifat jihatdan yangi darajaga ko‘tariladi va shaxsning intellektual, hissiy hamda irodaviy rivojlanishiga bevosita ta’ sir ko‘rsatadi.

Uri Bronfenbrenner (1979) ekologik tizimlar nazariyasida shaxs rivojlanishini bir necha o‘zaro bog‘liq tizimlar – mikrosistema (oila, maktab), mezosistema (tizimlar o‘rtasidagi aloqalar), ekzosistema (ijtimoiy muassasalar) va makrosistema (madaniyat, qadriyatlar) orqali tushuntiradi [2]. Ushbu nazariya bugungi kunda ham eng ko‘p qo‘llaniladigan rivojlanish modellaridan biri hisoblanadi.

Erik Erikson (1968) psixosotsial rivojlanish nazariyasida o‘smirlik davrini identiklik shakllanishi yoki identiklik tarqoqligining hal qiluvchi inqirozi bilan ifodalaydi [3]. Uning fikricha, ijtimoiy muhit o‘smir identikligini shakllantirish uchun zaruriy kontekst yaratadi. James Marcia (1980) Erikson nazariyasini kengaytirib, identiklik statuslarini (to‘liq shakllangan, moratoriy, qabul qilingan, tarqoq) aniqladi va ularning ijtimoiy muhit bilan bog‘liqligini ko‘rsatdi [4].

Albert Bandura (1977) ijtimoiy o‘rganish nazariyasida o‘smirlar atrof-dagilarga taqlid qilish va kuzatish orqali ham o‘rganishini ilmiy isbotladi [5]. Uning o‘z-o‘ziga ishonch

kontseptsiyasi ijtimoiy muhitning o'smirlar ta' sirini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek psixologiyasida E.g'oziyev o'smir shaxsining rivojlanishini mahalliy kontekstda o'rgangan va milliy qadriyatlarining sotsializatsiyaga ta' sirini chuqur tahlil qilgan [6]. V.Karimova esa o'smirlarning ijtimoiy moslashuv jarayonlarini va tengdoshlar guruhi ta' sirini o'rganishga muhim hissa qo'shgan [7].

Zamonaviy tadqiqotlar raqamli muhitning o'smirlar shaxsiga ta' sirini alohida o'rganmoqda. Twenge va Campbell (2019) tadqiqoti smartphone va ijtimoiy tarmoqlardan ortiqcha foydalanishning o'smir ruhiy salomatligi bilan salbiy bog'liqligini ko'rsatdi [8]. Biroq Valkenburg va Patti (2022) ushbu munosabatning kontekstga bog'liqligini ta' kidlaydi [9].

Oilaviy muhit bo'yicha Baumrind (1991) tarbiya uslublari tadqiqoti - avtoritar, demokratik (avtoritativ) va liberal uslublarni taqqoslab, demokratik tarbiya uslubi o'smir uchun eng maqbul natijalarni berishi aniqladi [10].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot nazariy-tahliliy xarakter kasb etib, mavjud ilmiy adabiyotlarni tizimli ko'rib chiqish va sintez qilishga asoslanadi.

O'smirlar davri (11-18 yosh) insonning biopsixosotsial rivojlanishidagi eng dinamik bosqich sifatida tavsiflanadi. Bu davrda bir vaqtning o'zida uchta asosiy sohadagi o'zgarishlar kechadi: fiziologik, kognitiv va hissiy-irodaviy.

Kognitiv rivojlanish sohasida Pijet (1972) formal operatsiyalar bosqichi deb atagan jarayon yuz beradi - o'smir mavhum fikrlash, gipoteza tuzish va mantiqiy mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu holat uning oila va jamiyat qadriyatlarini tanqidiy baholashiga, o'z shaxsiy e'tiqodlarini shakllantirishga imkon beradi.

Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasida o'smirlar davri beshinchi bosqich - identiklik shakllanishi yoki identiklik tarqoqligiga mos keladi [3]. Identiklik inqirozi o'smir "Men kim?" degan savolga javob axtarishi bilan boshlanadi. Ushbu jarayonda ijtimoiy muhit hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi: oila, maktab, tengdoshlar va keng jamiyat o'smirlar turli identiklik modellarini taqdim etadi. O'zbekiston kontekstida o'smir shaxsi rivojlanishi milliy o'ziga xoslikni ham aks ettiradi. Jamoavo'naltirilgan madaniyat (collectivistic culture), kattalar hurmatini ko'zlagan tarbiya an'analari va diniy qadriyatlar o'smirning "Men" duygu'sini individual o'zbek madaniy doirasida shakllantiradi. Bu holat g'arb individualistik madaniyatlaridagi identiklik shakllanishidan ma'lum darajada farq qiladi [6].

Bronfenbrenner ekologik tizimlar nazariyasida ijtimoiy muhit konsentrik doiralarni tarzida tasavvur etiladi [2]: (1) Mikrosistema - o'smirning bevosita muhiti: oila, maktab, tengdoshlar guruhi, mahalla; (2) Mezosistema - mikrosistema elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik: oila va maktabning hamkorligi, ota-ona va tengdoshlar munosabatlari; (3) Ekzosistema - o'smir bevosita qatnashmaydigan, lekin unga ta'sir ko'rsatuvchi tizimlar: ota-onasining ish joyi, mahalliy o'quv muassasalari, ommaviy axborot vositalari;

O'zbekiston uchun Bronfenbrenner modeliga mahalla institutini alohida komponent sifatida qo'shish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mahalla ijtimoiy kapital manbai, an'analar uzatuvchisi va ijobiy xulq-atvor me'yorlari shakllantiruvchi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Oila - o'smirlar davrida ham shaxs shakllanishining birlamchi va eng muhim muhiti bo'lib qoladi. Garchi o'smirlar tengdoshlariga ko'proq moyil bo'lsalar-da, oilaviy munosabatlar ularning qadriyatlar tizimi, o'z-o'ziga baho berish va psixologik sog'lom rivojlanishiga poydevor yaratadi.

Tarbiya uslublari shaxs rivojlanishiga ta'siri bo'yicha Baumrindning fundamental tadqiqotlari uchta asosiy uslubni ajratadi [10]. Shu o'rinda Bandura kuzatib o'rganish nazariyasi muhim: o'smir tengdoshlari xulq-atvorini kuzatib, ulardan nusxa oladi [5]. Rivojlanishning bidireksional (ikki tomonlama) xarakteri ham muhim: o'smir faqat muhit ta' sirini passiv qabul qiluvchi emas, balki o'z muhitini faol shakllantiruvchi ham hisoblanadi. Bandura o'zaro determinizm (reciprocal determinism) kontseptsiyasida shaxs, xulq-atvor va muhit o'zaro ta'sir ko'rsatishini ta' kidlaydi [5]. O'smir o'z tengdoshlarini tanlaydi, ota-onasining tarbiyaviy uslubiga ta'sir ko'rsatadi va maktab muhitini o'z xulq-atvori orqali o'zgartiradi.

Tahlil va natijalar. Ushbu nazariy tahlildan quyidagi asosiy xulosalar kelib chiqadi:

Ijtimoiy muhit o'smir shaxsini shakllantirishning asosiy omili hisoblanadi. Vigotskiy ta' limoticha, rivojlanish biologik etilish va ijtimoiy muhit o'zaro ta'siridan vujudga keladi [1]. Ijtimoiy muhitsuiz shaxs rivojlanishini tasavvur etish qiyin, chunki til, qadriyatlar, me'yorlar va kompetentliklar ijtimoiy munosabatlar orqali o'zlashtiriladi. Oilaviy muhit o'smir shaxsini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'zbekiston oilalarida kengaytirilgan oila tizimi va mahalla qo'shnihilik munosabatlarining ijobiy ta'siri alohida e'tiborga loyiq.

Tengdoshlar guruhi va maktab muhiti o'smirlar davrida shaxs rivojlanishining ikkinchi muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. To'rtinchi xulosa: Raqamli muhit zamonaviy o'smir sotsializatsiyasida ikki tomonlama - ijobiy va salbiy - rol o'ynaydi. Raqamli muhitdan maqsadli va nazorat ostida foydalanish o'smir rivojlanishiga hissa qo'shishi, boshqarilmagan va me'yoridan ortiq foydalanish esa psixologik muammolarga olib kelishi mumkin [8;9].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Bronfenbrenner ekologik modeli asosida oila, maktab, tengdoshlar guruhi, mahalla va raqamli muhit kabi tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi va birgalikdagi ta'siri ko'rsatildi. Vigotskiy, Erikson, Bandura va Marcia nazariyalari hamda o'zbek olimlari (G'oziyev, Karimova va boshqalar) ishlariga tayanib, o'smirlar davrida ijtimoiy muhit shaxs rivojlanishining zaruriy sharti va asosiy omili ekanligi isbotlandi. O'zbekiston kontekstida milliy qadriyatlar va mahalla institutining sotsializatsiyaga ta'siri alohida omil sifatida ko'rib chiqildi. Kelajakda empirik tadqiqotlar - xususan, o'zbek o'smirlarida ijtimoiy muhit va shaxs rivojlanishi o'rtasidagi munosabatlarni longitudinal metodda o'rganish - ushbu nazariy xulosalarni sinab ko'rish va aniqlashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
2. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.
3. Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. Norton.
4. Marcia, J.E. (1980). *Identity in adolescence*. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159-187). Wiley.
5. Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.
6. g'oziyev, E. (2010). *Umumiy psixologiya*. O'zbekiston: Universitet.
7. Karimova, V. (2015). *Shaxs ijtimoiy psixologiyasi*. Toshkent: o'qituvchi.
8. Twenge, J.M., & Campbell, W.K. (2019). *Media use is linked to lower psychological well-being: Evidence from three datasets*. *Psychiatric Quarterly*, 90(2), 311-331.
9. Valkenburg, P.M., & Patti, M. (2022). *Social media use and adolescents' self-esteem: Heading for a person-specific media effects paradigm*. *Journal of Communication*, 72(1), 56-78.
10. Baumrind, D. (1991). *The influence of parenting style on adolescent competence and substance use*. *Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95.